

Magyar **Mj** Jog

Főszerkesztő:

Dr. Németh János

Szerkesztők:

Dr. Kovács László

Dr. Burián László

A MAGYAR JOGÁSZ EGYLET FOLYÓIRATA

CIKKEK, TANULMÁNYOK

Dr. Nótári Tamás

EGYETEMI ADJUNKTUS, KRE-ÁJK (BUDAPEST)

Summum ius summa iniuria

I. A jogértelmezés lehetséges eszközei között nehezen alábecsülhető helyet foglal el a joglogikai maximák segítségével történő interpretáció – ez különféle, eredetüket tekintve legtöbbször a római jog klasszikus korszakára visszamenő alapelvek segítségével történik, amelyek az ellentétes értelmű rendelkezések közti eligazodást, és az adott szabályok értelmének feltárását segítik.¹ E maximák közé szoktuk sorolni a jogszabály kiválasztásának szempontjait meghatározó, Modestinus megfogalmazásából ismert, ám eredetét tekintve a XII táblás törvény² korára visszamenő „lex posterior derogat legi priori”³ (a későbbi törvény lerontja a korábbi törvényt), a papinianusi „lex specialis derogat legi generali”⁴ (a különös törvény lerontja az általános törvényt) és „lex primaria derogat legi subsidiariae”⁵ (az elsődleges törvény lerontja a kiegészítő törvényt) principiumokat. Alapvető interpretációs elvnek számít: a jogszabályt a maga egészében kell értelmezni, nem pedig annak egyes részeit kiragadva;⁶ a törvény betű szerinti követése gyakorta a törvény kijátszásához vezet;⁷ ennek során a törvényhozó akaratát kell szem előtt tartani;⁸ ennek kétséges volta esetén pedig az enyhébb megoldást kell preferálni.⁹ Mindezek pedig egy filozofikus magasságokba emelkedő, a jognak az igazságosság érvényre juttatásához fűződő hivatását megfogalmazó – a mai jogi köztudatba is mélyen beágyazott¹⁰ – celsusi sententiára vezethetők vissza, miszerint „ius est ars boni et aequi”, vagyis a jog a jó és

az igazságos művészete. Ezek közül az in fraudem legis eljáráshoz kapcsolódik azon megállapítás, miszerint gyakorta a jog szó szerinti érvényesítése a törvény szellemével ellentétes méltánytalansághoz, vagyis jogtalansághoz vezet. Cicero is idézi ezt a – már a köztársaság korában igen elterjedt – proverbiumot, ami máig az általa közvetített megfogalmazásban maradt használatban: „summum ius summa iniuria”, vagyis a legteljesebb mértékben érvényre juttatott jog vezet a legnagyobb mértékű jogtalansághoz.¹¹

Jelen írás célkitűzése igen szerény, igényét nem annyira áttekintő, mint inkább betekintő jellegű: először e mondás mint jogértelmezési elv előfordulását veszi sorra a római irodalom forrásaiban (II.), majd pedig a „summum ius” jelentését teszi vizsgálat tárgyává az „ars boni et aequi” gondolat és az igazságosság¹² / méltányosság fogalmának relációjában a jogi források szövegeiben és Cicerónál (III.).

II. E gondolattal először Terentius Heautontimorumenos című komédiájában találkozhatni,¹³ „Neque tu scilicet / illuc confugies: ‚Quid mea? Num mihi datumst? / Num iussi? Num illa oppignerare filiam / meam me invito potuit?’ Verum illuc, Cherme, / dicunt: Ius summum saepe summam malitia.” A szituáció a következő: Syrus pénzt kér Chermestől, hogy ifjú gazdájának segíthessen, ám az összeg megszerzése érdekében azt állítja, hogy arra Chermes lánya érdekében van szüksége. A jog kétség kívül Chermes oldalán áll, azonban a joghoz való feltétlen ragaszkodás nem egyeztethető össze a római pater familiástól elvárható pietással és clementiával. A „summa malitia” fordulat behatóbb elemzése okán tanácsosnak látszik mind a „summus – summa – summum” adiectivum néhány jelentését és jellegzetesebb előfordulását, mind pedig a „malitia” kifejezés konnotációját áttekinteni. Eredeti

jelentésében a *summus* nem egyéb, mint a görög *hypatos* latin megfelelője;¹⁴ grammatikai terminus technicusaként a *superlativus* magyarázata kapcsán él e kifejezéssel Varro¹⁵ és Isidorus Hispalensis,¹⁶ Quintilianus a szónoki fokozás leírása során alkalmazza.¹⁷ Átvitt értelemben számos helyen találkozhatni mind temporális,¹⁸ mind pedig társadalmi helyzetre¹⁹ – így például az *optimatesre* és a *nobilesre*²⁰ mint a *humiles*, az *infima plebs* és az *infimus ordo*²¹ tagjainak ellentétére – vonatkoztatott alkalmazásával.²² A „*malitia*” kifejezést, a „*malum*” szó származékát²³ Isidorus mint az *elme gonosz*, *rosszindulatú* gondolatát írja le,²⁴ számos auctornál mint az „*astus*” és a „*calliditas*”²⁵ szinonimája szerepel.²⁶ A *Heautontimorumenos* prologusában²⁷ Terentius *expressis verbis* említést tesz darabjának görög előképéről,²⁸ amelyet az idézett *proverbium* tekintetében Menandros két sorával²⁹ lehet nagy valószínűséggel azonosítani, azonban a két gondolat nem feleltethető meg egymásnak szó szerint: Terentius a *iusról* beszél, Menandros pedig a *nomoiról*, vagyis a törvényekről, és nem a *dikaionról*; a *synkophantés* valamivel szélesebb jelentéstartalmat hordoz, mint a *malitia*, ami latinul akár a *damnum*, az *iniuria*, a *calumnia* vagy a *malum* szavakkal is visszaadható volna, ám mindenképpen egyfajta a *ius* szellemével és rendeltetésével szembenálló tartalmat jelöl,³⁰ a „*lian akribós*” akár a „*summo iure*”, akár a „*nimis exacto quodam studio*” fordulattal átültethető.³¹ Ezek alapján tehát egyértelművé válik, hogy a menandrosi gondolatot Terentius erősen átfogalmazva³² és a római jogélet viszonyaihoz adaptálva vette át, ám annak mondanivalóját alapjaiban megtartotta.³³ E terentiusi helyről veszi Hieronymus a maga változatát:³⁴ „*O vere ius summum summa malitia*.”³⁵ Hasonló tartalmú kijelentést (*summum ius summa crux*) fogalmaz meg Columella, amikor a *paterfamilias* és a jó gazda kötelességeiről szól:³⁶ „*Comiter agat cum colonis facilemque se praebat, ... sed nec dominus in unaquaque re, cui colonum obligaverit, tenax esse sui iuris debet, sicut in diebus pecuniarum vel lignis et ceteris paucis accessionibus exigendis, quarum cura maiorem molestiam quam impensam rusticis adfert. Nec sane vindicandum nobis quidquid licet, nam summum ius antiqui summam putabant crucem*.” A *colonosokkal* szemben tehát nem szabad túlzott szigorral eljárni, inkább a belátás és a szelídség érényét kell itt is gyakorolnia a gazdának.³⁷

A *proverbium* a Cicero³⁸ által a *De Officiis*ben³⁹ megfogalmazott formában ment át a jogi köztudatba „*Existunt saepe iniuriae calumnia quadam et nimis callida, sed malitiosa iuris interpretatione. Ex quis illud 'summum ius summa iniuria' factum est iam tritum sermone proverbium*.” Nem maga a *ius* tehát az *iniuria*, hanem a látszólag jogos igény rosszhiszemű érvényesítése,⁴⁰ azon eset, amikor a jogérvényesítés örve alatt jogtalanságot követnek el.⁴¹ A *proverbium* hagyományozódását tekintve megállapítható, hogy a terentiusi és a columellai változat jóval közelebbi kapcsolatban

állnak egymással, mint a cicerói *antithesis*,⁴² valamint, hogy e gondolat alakulásának egy korábbi állomását képezik.⁴³ E két szerzőnél egyértelművé válik a jogi és a morális normák ütközése, azaz a *ius* által megengedett és jóváhagyott cselekvés a *mos* oldaláról támadhatóvá válik.⁴⁴ A cicerói megfogalmazás azonban még messzebbre megy: itt már nem a jogi és az etikai norma ütközik, a kollízió a jogrenden belül következik be.⁴⁵ A követelés nem csupán a morálisan helyes döntés meghozatalára, hanem a jog helyes, igazságos alkalmazására irányul. A mondás a *jog abususa*, *rosszhiszemű*, *betű-* és *nem értelem szerinti interpretációja* ellen emel kifogást.⁴⁶ (A „*factum etiam tritum in sermone proverbium*” kitétel utalhat egyrészt arra, hogy a „*Summum ius summa iniuria*” gondolatot Cicero is már egy korábbi auctortól, illetve a *forumi* gyakorlatból vette át, másrészt nem zárható ki hogy saját szónoki praxisára utalt, amikor a mondás közismert voltát hangsúlyozta, hiszen számos alkalommal élt a „*summo iure agere*” és a „*summo iure contendere*” fordulatokkal is.⁴⁷) A méltányos jogértelmezés követelményén⁴⁸ azonban jóval túllép a *De legibus*ban, ahol egyebek mellett a természetjog és a pozitív jog közötti kapcsolatot is elemzi. Cicero e művében törvényalkotóként lép fel – miként a példakép, Plátón⁴⁹ teszi ezt a *Nomoiban*⁵⁰ –, ami Rómában feltétlenül újnak, majd hogyanem megbotránkoztatónak tűnt, hiszen ezzel mintegy egymaga kívánta megújítani és helyettesíteni az oly nagyra értékelt⁵¹ XII táblás törvényt,⁵² a törvényeket hozó nép helyébe lépve.⁵³ Az első könyv jogelméleti alapvetést tartalmaz, ami az i. e. I. századi Rómában jóformán ismeretlen volt. Célja a tételes jognak a természetjoggal⁵⁴ való összhangba hozása, ugyanis a római jog csak így tarthatott igényt arra, hogy az egész világ közös joga legyen. A *ius naturale*⁵⁵ követelése alól nem adhat felmentést sem a népgyűlés, sem a *senatus*, ez örök és változhatatlan, a törvényhozónak és a bírónak alapvető kötelessége, hogy ennek megfelelően járjon el,⁵⁶ a törvény feladata pedig a jogos elválasztása a jogtalantól.⁵⁷ A törvény és a *ratio* elválaszthatatlanul kapcsolódnak egymáshoz, sőt bizonyos szempontból egymás szinonimái; a jognak ezek szerint nem a *praetori edictumból*, vagy a XII táblás törvényből, hanem magából a filozófiából kell származnia, így soha nem vesztetheti érvényét.⁵⁸ Szigorú imperativusban fogalmazza meg a Rómában addig soha le nem írt követelményt: „*Lex iusta esto!*” A jognak tehát az igazságosságon kell alapulnia, ami önmagában talán triviálisan hat, ám Cicero saját maga is gyakorta érezte e feltétel teljesültének hiányát; ezek szerint a jog csak az igazságosságtól függ, a társadalmi együttélés pedig csak a jogtól, e következtetés a kor Rómájában igen merésznek számíthatott.⁶⁰ A filozófiában rendszeralkotóként megjelenő Cicero a jogtudományt is rendszerbe kívánta foglalni a *De iure civili in artem redigendo* című – azóta sajnos elveszett – művében, amely azonban egyáltalán nem látszott hatást gyakorolni Róma jogtudósaira.⁶¹ (Egyáltalában nem te-

kinthető ritkaságnak, hogy bizonyos, a mindennapokban megfogalmazást nyert és irodalmi forrásokban közvetített mondást a jog generális érvényű regulaként magáévá tett. Csupán a példa kedvéért néhány proverbium, amiből regula iuris lett: Aquila Romanus idézi a „cui quod libet, hoc licet”⁶² mondatot, amit Ulpianusnál⁶³ a „non omne quod licet honestum est” formában olvashatunk; Publius Syrus „lucrum absque damno alieno fieri non potest”⁶⁴ gondolatával egybecseng Pomponius „iure naturae aequum est neminem cum alterius detrimento et iniuria fieri locupletioem”⁶⁵ regulája; az idősebb Seneca „tacite loquitur; silentium videtur confessio”⁶⁶ szentenciájának pedig Paulus „qui tacet, non utique fatetur: sed tamen verum est eum non negare” regulája feleltethető meg.⁶⁷)

III. Celsus⁶⁸ híressé vált „ius est ars boni et aequi” kijelentése – Ulpianus közvetítésével – a iustinianusi Digesta⁶⁹ nyitó gondolataként szerepel, miszerint aki a joggal kíván foglalkozni, először tudnia kell, hogy honnan származik a jog kifejezés; a jog ugyanis az igazságosságról (iustitia) kapta a nevét, hiszen, amint ezt Celsus találóan meghatározza, a jog a jó és az igazságos művészete (D. 1, 1, 1. Iuri operam daturum prius nosse oportet, unde nomen iuris descendat. Est autem a iustitia appellatum: nam, ut eleganter Celsus definit, ius est ars boni et aequi.). Ezt követően Ulpianus továbbfűzi e gondolatot, és megállapítja, hogy a jogászoknak mintegy papi hivatásként kell foglalkozásukat gyakorolniuk, hiszen az igazságot kell tisztelniük, a jó és a méltányos ismeretét terjeszteni, a jogost a jogtalanától, a megengedettet a tilostól elválasztva.⁷⁰ Utóbb Ulpianus az igazságot úgy határozza meg, mint állandó és örökös igyekezetet, törekvést arra, hogy az őt megillető jogot mindenkinek megadjuk; ezért a jog parancsai a következők: tisztességesen élni, más meg nem sérteni, az őt megilletőt mindenkinek megadni⁷¹ – e definíció kellően közismert, épp ezért nem is szorul további magyarázatra.⁷² Ezzel egybecsengően Ulpianus expressis verbis felhívja a magistratusok figyelmét a jogtalan eljárás tilalmára;⁷³ ami pedig a bírákat illeti – akiknek természetesen szintén tilos dolózsusan, részrehajlóan és egyáltalában inkorrektül eljárni⁷⁴ –, különösen azon esetekben, amelyekben nagyobb jelentőséggel bír a személyes mérlegelésük, mindenképpen szem előtt kell tartaniuk az aequitást.⁷⁵ A joganyag szavainak pusztá memorizálása nem azonos a jog valós ismeretével, amint ezt Celsus is hangsúlyozza,⁷⁶ és erősen kárhoztatja azon jogászokat,⁷⁷ akik az adott esetet nem a törvény egésze alapján akarják megoldani, és responsa maik indoklásaként is csak egy, abból önkényesen kiragadott rész hoznak fel.⁷⁸ A suum cuique – elvvel figyelemre méltóan összecseng a cicerói Topica azon helye, ahol a ius civilét úgy határozza meg, mint az egyazon államba tartozók számára, javaik megtartásának céljából megalkotott aequitas.⁷⁹ A cicerói corpust tekintve L. Licinius Murena védelmében mondott be-

szédben⁸⁰ igen éles megvilágítást kap ezen ellentmondás: a házassági jog némely, Cicero korára visszassá és kiüresedetté vált jogintézményének (coemptio tutelae evitandae causa, coemptio sacrorum interimendorum causa, coemptio matrimonii causa)⁸¹ említése kapcsán fogalmazza meg a szónok:⁸³ „In omni denique iure civili aequitatem relinquerunt, verba ipsa tenuerunt.” – Ugyanis, noha számos dolgot igen kiválóan szabályoztak törvényekkel, a legtöbbet a jogászok zsenialitása tönkretette, és kiforgatta... Végül pedig az egész civiljogól elhagyták a méltányosságot, magukat a szavakat pedig megtartották.⁸⁴ A kritika tehát nem az állam talpkövét képező törvényekre, csupán a jog művelőire és azok interpretációs módszereire irányul.⁸⁵

Az aequitasra vonatkozó szöveghelyeket a Corpus Ciceronianumban – különös tekintettel Cicero elméleti műveire – a következő kategóriákba sorolhatjuk be:⁸⁶ bizonyos esetekben az aequitas mint a ius ellentéte szerepel,⁸⁷ más esetekben pedig az aequitas – ius – lex hármassággal találkozhatni,⁸⁸ ami a jog fogalmát igen sajátos módon osztja fel, egyfelől egy a lexre alapozott, másfelől pedig egy az aequitasra alapozott iusra.⁸⁹ Másutt – így például az utóbb még említendő pro Caecinában – az aequitas nem egyéb, mint az interpretatio iuris eszköze.⁹⁰ Ismét eltérő, harmadik csoportként említhetők azon helyek, ahol az aequitas mint a ius szinonimája kerül említésre.⁹¹ A bölcséleti tárgyú művekben az aequitas számos gondolatban mint a iustitia egyik vetülete, megjelenési formája⁹² és mint az emberek közti kapcsolatok fundamentuma szerepel.⁹³ Jelen tematikánkhoz valamivel közelebb visz bennünket, ha az aequitas előfordulását Cicero beszédeiben és levelezésében is megkíséreljük nyomon követni. Bizonyos jellemzések során az illető személyes vonásaként jelenik meg,⁹⁴ így karakterizálja példának okáért Scipiót⁹⁵ és Servius Sulpiciust,⁹⁶ és minden hivatalt viselő rómainak elvárja, hogy rendelkezzen e tulajdonsággal,⁹⁷ kiváltképp a bírák esetében tartja ezt kívánatosnak;⁹⁸ ugyanakkor a iustitia mint egyes személyek jellemzője csak kivételként jelenik meg⁹⁹ a cicerói jellemzésekben.¹⁰⁰ Az aequitas mint a jogszolgáltatásban is szerepet játszó etikai norma gyakorta a ius említésével egységben – és nem csupán annak kiegészítőjeként¹⁰¹ – kap szerepet;¹⁰² tehát nem a méltányosság azon fajtájaként jelenik meg, amely a bírónak lehetőséget adna a tételes joggal ellentétes döntés meghozatalára, hiszen ezáltal az ítélet könnyen igazságtalanná válna,¹⁰³ vagyis a céljával épp ellentétes eredményt hozna.¹⁰⁴ (Tekintsük át röviden – Pringsheim megállapításait követve –, hogy milyen utat járt be a Cicero után az aequitas mint a ius kiegészítője, illetve ellentétpárja, és hogyan alakulnak ki a ius aequum és a ius strictum fogalmak.¹⁰⁵ A „ius aequum” jelzős szerkezet nem az átvitt értelemben használt, méltányosságon alapuló jogértelmezést rejti, hanem az „aequus” adiectivum eredeti jelentésének megfelelően az „egyenlő”, mindenki számára „azonos” jogot jelöli mind az irodalmi, mind pedig a jogi forrá-

sokban.¹⁰⁶ Alapjában véve nem a *ius oszlik* meg *ius aequumra* és *ius strictumra*, hanem az *aequitas* mint a *iust* szabályozó, olykor kiegészítő, korrigáló elv jelenik meg,¹⁰⁷ olykor mint a *iusszal* harmonizáló,¹⁰⁸ olykor az az ellentétpárt alkotó¹⁰⁹ fogalom, amit azonban – nagy valószínűséggel igyekezet híján – sohasem sikerült az absztrakt definíció szintjén meghatározni.¹¹⁰ A dominátus idején az *aequitas* egyre nagyobb teret nyert a *iusszal* szemben, e folyamatban Constantinus jogalkotása tekinthető fordulópontnak, aki egyfelől kijelentette, hogy kizárólag az uralkodót illeti meg a *ius* és az *aequitas* közti értelmezés joga, másfelől az *aequitast* a *iustitia*, illetve a *ius iustitiaque* szinonimájává tette, és ezeket rangban a *ius (strictum)* fölé helyezte.¹¹¹ Ezt a gondolatot utóbb a *iustinianusi* jogtudomány is átvette, s így a forrásszövegek egyértelműen az *aequitas* dominanciáját tükrözik,¹¹² amihez a *humanitas*, *iustitia*, *benignitas*, *utilitas* és *bona fides* fogalmakat asszociálják, a *ius* számára pedig csak a szigorú, korlátozott és – *sit venia verbo* – korlátolt, a szó szerinti értelmezéshez mereven ragaszkodó jog jelentését¹¹³ hagyván meg.¹¹⁴ A „*ius strictum*” kifejezést a klasszikus kor irodalmi forrásaiban nem lehet megtalálni, „*iudicium strictum*” fordulat rétorikai művek terminus technicusaként szerepel,¹¹⁵ a *statiusi Silvae*ben a *strictae leges* az *aequummal* állnak szemben;¹¹⁶ a *ius strictum* pedig csak a *iustinianusi* törvénytűben válik megkérdőjelezhetetlenül jogi szakkifejezéssé.¹¹⁷

Visszatérve Ciceróhoz, a „*summo iure agere*” és „*summo iure contendere*” fordulatok¹¹⁸ a jog kínálta lehetőségek teljes tárházának igénybevételét jelölik, ami önmagában nem jelent az *aequitasszal* ellentétes jogalkalmazást, helyes vagy helytelen volta mindig csak a konkrét szituációban válik világossá – olykor Ciceró számára is lehetőség nyílnék, hogy elnéző legyen, ám a másik fél ellenséges magatartása arra kényszerítheti, hogy méltán, nem csupán saját, hanem az állam érdekét is szem előtt tartva a jog legszigorúbb eszközeivel lépjen fel vele szemben.¹¹⁹ (A *summum ius* helyzetfüggő volta kapcsán idéz mind Stroux,¹²⁰ mind pedig Bürge¹²¹ irodalmi példaként Shakespeare Velencei kalmárjának azon jelenetét, amelyben a doge által javasolt méltányosabb eljárásra nem hajló Shylockkal szemben Portia bírónaként valóban a betű, és nem az értelem szerinti *interpretatio* eszközével élve fordítja visszajára a helyzetet, és kényszeríti Shylockot meghátrálni.¹²²) Az *aequitas* mint az *interpretatio* elve nem kerül ugyan a Ciceró által taglalt *causa Curiana* kapcsán *expressis verbis* megfogalmazásra, azonban lévén végeredményben az *interpretatio restrictiva* és az *interpretatio extensiva* közötti ellentétről szó, tartalmában ennek lényegéhez látszik tartozni. A tényállás alapkérdése az, hogy a *substitutio pupillaris*¹²³ (vagyis az örökös-helyettesítésnek azon fajtája, amikor a végrendelező apa serdületlen gyermeke számára rendel örökösöt arra az esetre, ha a gyermek még serdületlenül elhalna¹²⁴), egyúttal *substitutio vulgaris*nak, vagyis közönséges örökös-he-

lyettesítésnek is tekintendő-e,¹²⁵ és ehhez kapcsolódik azon megválaszolendő felvetés, hogy az így rendelt helyettes örökös egyúttal a végrendelező örökösének tekintendő-e.¹²⁶ Q. Mucius Scaevola a szűkítő, L. Licinius Crassus pedig a bővítő értelmezés mellett tört lándzsát,¹²⁷ ennek megfelelően mindketten az általuk képviselt vélemény alátámasztására alkalmas auctoritasokra hivatkoztak, ám Crassus ezen kívül még a törvényi megfogalmazás avittas formájából gúnyt űzve a humor fegyverével¹²⁸ tette nevetségessé annak szűkítő értelmű interpretációját.¹²⁹ (A *causa Curiana*ban született döntés nem bizonyult a jogtudomány szempontjából maradandó értékűnek, hiszen a későbbiekben több, ezzel ellentétes szellemben fogant *sententiáról* tudunk.¹³⁰) Amint láttuk, sem Ciceró nem alkotta meg, sem az absztrakt definícióktól alapvetően idegenkedő¹³¹ római jogtudósok nem határozták meg az *aequitas* elmentmondásoktól mentes fogalmát, éppen ezért nem állja meg a helyét a *scriptum* – *voluntas* ellentét feloldási kísérletének Stroux által a *causa Curiana* kapcsán hangsúlyozott perdöntő volta,¹³² itt ugyanis az *aequitas* nem ítélezési alapelveként, hanem inkább az érvelést alátámasztó retorikai ornamentumként fungált.¹³³ Crassus, aki a *causa Curiana*ban a *patrocinium aequitatis* feladatát látta el, egy másik ügyben épp a *ius strictum* szószerzőjének mutatkozott: M. Marius Gratidianus egy telket adott el C. Sergius Ortának, akitől néhány évvel korábban ugyanazon telket vásárolta; a telket szolgalmak terhelték,¹³⁴ amiről Sergius Ortának mint korábbi tulajdonosnak tudnia kellett, a szolgalmakról azonban Gratidianus az adásvétel megkötésekor nem tett említést, noha ez kötelezettsége lett volna.¹³⁵ Az *actio empti* esetében az eladó a dolusért tartozik felelősséggel,¹³⁶ a bírónak tehát azt kell megállapítania, hogy Gratidianus dolózusan járt-e el,¹³⁷ a felek *advocatusai* számára – *bonae fidei iudicium*ról lévén szó¹³⁸ – igen tág tér nyílt, hogy a jogtudomány alapjaira felépített szónoki eszközökkel a maguk javára próbálják hangolni a *iudexet*.¹³⁹ Ahogy Ciceró is megállapítja, ebben az esetben Antonius alapozta érvelését az *aequitasra*, vele szemben Crassus az szigorúbb, szűkítő jellegű értelmezéshez ragaszkodott – e két pólusnak ugyanazon perben való megjelenése egyértelműen egybecseng az antik szónoki képzés azon gyakorlatával, amely szerint az ékesszólást elsajátítani vágyó hallgatók között a *magister* olymódon osztotta fel a tárgyalandó ügyet, hogy a tanulók egyik felének az *aequitas*, másik felének a *ius scriptum* alapján kellett védelmeznie álláspontját,¹⁴⁰ majd utána – az *in utramque partem dicere* elvét gyakorolva – megcserélték a szerepeket.¹⁴¹ A *Caecina* védelmében mondott beszédében¹⁴² az *interdictum* értelmezése során C. Aquilius Gallus véleményére hivatkozva az *aequitas* mellett foglal állást.¹⁴³

Amennyiben tehát ezen esetekben az *aequitast* nem mint absztrakt elvet, hanem mint egy, a szónoki tárházba tartozó, szabadon és szükség szerint használható eszközt tekintjük, úgy az *aequitas* fogalmának igen

nagyvonalú cicerói kezelése egybecseng egyéb, az ékesszólás lényegét érintő kijelentéseivel.¹⁴⁴ A jogtudomány által kijelölt keretek között – ami az adott esetben a iuris consultus által meghatározott tényállást jelentheti – az orator szabadon mozoghat figyelmét a védelem feladatára összpontosítva,¹⁴⁵ ezt annál könnyebben teheti, mivel nem az igazság bizonyítására, hanem a közönséghez alkalmazkodva¹⁴⁶ a veri similéről való meggyőzésre kell törekednie.¹⁴⁷ (Ezt illusztráló példát mondja el Cicero a következő példát: P. Crassus iuris consultustól kívánt egy egyszerű falusi ember tanácsot kérni, ám a jogtudós az ügyet meghallgatván sajnálkozva elküldte, hiszen úgy vélte, hogy nem tehet érdekében semmit; Servius Galba, a szónok azonban a tanácsért folyamodó rusticust támogatandó számos példát, párhuzamot, humorral fűszerezett, nem a ius, hanem az aequitas talaján álló érvet tárt a jogtudós elé, hogy az – noha változatlanul nem osztotta a szónok álláspontját – kénytelen volt elismerni, hogy érvei felettből valószínűnek és már-már igaznak hangzanak.¹⁴⁸) A szónok mozgási terepe jóval nagyobb, mint a jogtudósé (ahogy Gellius is megfogalmazza, nincsen szorosan kötve a tények igazságtartalmához¹⁴⁹), egy és ugyanazon ügy mellett és ellen éppen olyan jó kell tudnia érvelni, hiszen e technika a szónoki tanulmányok lényegi részét képezte.¹⁵⁰ A szónoki és jogászi módszerek különbözősége Rómában mindvégig fennmaradt, ahogy ezt Quintilianus az Institutio oratoria azon fejezetében elismeri, amelyben a jogi ismereteknek a szónok általi elsajátításának fontosságát hangsúlyozza,¹⁵¹ sőt ez az eltérés az idők során egyre élesebbé vált, amikor a principátus kezdetén a politikai ékesszólás lehanatlott, a törvényszéki ékesszólás pedig fiktív és egyre kimódoltabb példák és rétorikai szituációk feldolgozásával¹⁵² vesztette el kapcsolatát a iurisprudentiával.¹⁵³

Összegzés. Betekintésünk végéhez érve a következőket szűrhetjük le: A jogértelmezés eszközeiként fungáló joglogikai maximák közül írásunkban a „summum ius summa iniuria” proverbiumot tettük vizsgálat tárgyává, annak előfordulását sorra véve az antik irodalmi forrásokban, nevezetesen Terentiusnál, Columellánál majd Cicerónál. Ez utóbbi megfogalmazásban jecesegett ki legvilágosabban e szállóige értelme, miszerint az interpretatio iuris folyamatában a túlhajtott, a törvény betűjét annak értelmével szemben kijátszó, rosszhiszemű jogalkalmazást és jogérvényesítést jelöli. Az interpretatio egyik legáltalánosabb, legátfogóbb igényű és a túlságosan szó szerint értelmezett és alkalmazott summum ius ellen védelmet biztosítani kívánó alapelvét fogalmazza meg a celsusi „ius est ars boni et aequi” sententia, amelynek elemzése során megállapíthattuk, hogy – noha az aequitas fogalmát a római jogtudósok soha nem definiálták – a iurisprudentiának és az ékesszólásnak kölcsönhatásaként létrejött gondolatként a jogalkalmazás által történő jogfejlesztésnek igen jelentékeny eszközévé vált.

JEGYZETEK

- 1 Zlinszky J.: *Ius publicum*, Budapest 1994. (a továbbiakban: Zlinszky 1994.) 77skk.; Pokol B.: *A jogértelmezés alapjai*, Magyar Jog 1999/11. 643.; Pokol B.: *Jogelmélet*, Budapest 2001. 236sk.
- 2 A XII táblás törvényhez – annak fordításával együtt – ld. Zlinszky J.: *Állam és jog az ősi Rómában*, Budapest 1996. (a továbbiakban: Zlinszky 1996) 52skk.
- 3 XII tab. 12, 5; Modestinus D. 1, 4, 4.
- 4 Papinianus D. 48, 19, 41; 50, 17, 80.
- 5 Földi A. – Hamza G.: *A római jog története és institúciói*, Budapest 2003. (a továbbiakban: Földi – Hamza) 72.
- 6 Celsus D. 1, 3, 24. Incivile est nisi tota lege perspecta una aliqua particula eius proposita iudicare vel respondere.
- 7 Paulus D. 1, 3, 29. Contra legem facit, qui id facit, quod lex prohibet, in fraudem vero, qui salvis verbis legis sententiam eius circumvenit.
- 8 Celsus D. 1, 3, 19. In ambigua voce legis ea potius accipienda est significatio, quae vitio caret, praesertim cum etiam voluntas legis ex hoc colligi possit.
- 9 Marcellus D. 28, 4, 3 pr. In re dubia benigniorem interpretationem sequi non minus iustius est quam tutius.
- 10 Ezt a szállóigévé vált gondolatot tükrözi a Németh János tiszteletére megjelent tanulmánykötet címe is: *Magister artis boni et aequi – Studia in honorem Németh János*, Szerk.: Kiss D., Varga I., Budapest 2003.
- 11 Földi – Hamza 73.
- 12 Az igazságosság fogalmának szélesebb körű vizsgálatát ld. Zlinszky J.: *Jogászi erkölcs és keresztény etika*, Budapest 2002.
- 13 Terentius, Heautontimorumenos 792skk.
- 14 A. Walde – J. B. Hofmann: *Lateinisches Etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg 1954. II. 630.
- 15 Varro, De lingua Latina 8, 75.
- 16 Isidorus, Origines sive etymologiae 1, 7, 27.
- 17 Quintilianus, Institutio oratoria 7, 10.
- 18 Plautus, Asinaria 534; Persa 33; Pseudolus 374; Cicero, Cato maior de senectute 78; Suetonius, Tiberius 64, 4; Cicero, Pro Quinctio 19.
- 19 Cicero, Tusculanae disputationes 2, 144; Plautus, Cistellaria 516.; Amphitruo 77; Captivi 279; Mercator 694; Stichus 409; Persa 418.
- 20 Plautus, Stichus 492–493; Cistellaria 23sk; Pseudolus 70; Mercator 604; Terentius, Heautontimorumenos 227; 609; Adelphoe 502.
- 21 Plautus, Cistellaria 24–25; Terentius, Eunuchus 489; Hecyra 380; Cicero, Epistulae ad Atticum 4, 1, 5; Philippica in M. Antonium 2, 3.
- 22 A. Carcaterra, *„Ius summum saepe summast malitia”*, In: Studi in onore di E. Volterra, IV. Milano 1971. (a továbbiakban: Carcaterra) 631skk.

- 23 Egyéb származékokként és összetételekként Carcaterra (639.) a malecredulitas, maledicax, malefaber, malefactum, malefatus, maleficium, maleficus, maleformis, malemoris, malesanus, maleventum, malevolens, malifer, malignus és malatus kifejezéseket idézi.
- 24 Isidorus, Differentiae 1, 358. Cogitatio prova mentis malitia appellatur.
- 25 Vö. Isidorus, Origines sive etymologiae 10, 6. Astutus ab astu vocatus, quid est callidi et cauti nominis, qui possit sine periculo fortiter aliquid facere.
- 26 Carcaterra 638.
- 27 Terentius, Heautontimorumenos 4–5.
- 28 A contaminációhoz és a görög előképekhez Terentius komédiáiban ld. Rieth, *Die Kunst des Menanders in den Adelphen des Terenz*, Hildesheim 1964.
- 29 Nr. 545. kalon hoi nomoi sphodr' eisin. ho d' horón tous nomous lian akribós synophantés phainetai.
- 30 Donatus – Eugraphius a. h. l. Summum ius saepe summa est malitia id enim, quod datum est, utique reddendum est, sed iure autem est, ut filia quidquid acceperit vel filiae nomine datum fuerit, quae in familia est, non recte datum videatur. Itaque aequitatis est ut debitum solvi debeat, ius est ut sic datum reddatur: ita summum ius summa malitia.
- 31 Carcaterra 641.
- 32 A menandrosi idézetet szó szerint az 'optimae leges subtilius intuenti pessumae videntur' fordítással volna visszaadható.
- 33 Carcaterra 644.
- 34 Hieronymus, Epistulae 1, 44.
- 35 Vö. M. Fuhrmann: *Philologische Bemerkungen zur Sentenz 'Summum ius, summa iniuria'*. In: Studi in onore di E. Volterra, II. Milano 1971. (a továbbiakban: Fuhrmann 1971.) 74.
- 36 Varro, De re rustica 1.7.1sk.
- 37 Fuhrmann 1971. 73.
- 38 Vö. Hamza G.: *Cicero és a jogtudomány kapcsolatának kérdései*. In: Jogtörténeti Tanulmányok V. 1983. 59skk.
- 39 Cicero, De officiis 1, 33.
- 40 A. Bürge: *Die Juristenkomik in Ciceros Rede Pro Murena*. Zürich 1974. (a továbbiakban: Bürge) 53.
- 41 A proverbium szerkesztésmódja nem egyedülálló, vö. pl. Plautus, Casina 510. Victi vicimus., Quintilianus, Institutio oratoria 4.5.16. Iniquum petendum, ut aequum feras., Petronius, Satirae 59.2. Qui vincitur, vincit., Pseudo-Hieronymus, Epistulae 4.3. Dum excusare credis, accusas.
- 42 J. Stroux: *'Summum ius, summa iniuria' Ein Kapitel der Geschichte der interpretatio iuris*. Berlin-Leipzig 1926. (a továbbiakban: Stroux) 21.
- 43 Fuhrmann 1971. 74.
- 44 Stroux 149.
- 45 Fuhrmann 1971. 75.
- 46 K. Büchner: *Summum ius summa iniuria*, Historische Jahrbücher 73 (1954), ugyanez In: Humanitas Romana, Heidelberg 1957. 102., C. S. Tomulescu, *Der juristische Wert des Werkes Ciceros*, In: Gesellschaft und Recht im griechisch-römischen Altertum, I. Berlin 1968. (a továbbiakban: Tomulescu) 230.
- 47 Cicero, In Verrem 6.4. Non agam summo iure tecum, non dicam id quod debeam forsitan obtinere, cum iudicium certa lege sit., Cicero, Epistulae ad Atticum 16.15.1. Ego, si non improbissime Donabella tractasset, dubitassem fortasse utrum remissior essem an summo iure contenderem.
- 48 Tomulescu 230.
- 49 Cicero, De legibus 1.15.
- 50 A platóni Törvényekhez bővebben l. H. Görge-manns: *Beiträge zur Interpretation von Platons Nomoi*, München 1960., G. R. Morrow: *Plato's Cretan City*, Princeton 1960., E. Wolf: *Griechisches Rechtsdenken*, Frankfurt a. M. 1970. IV.2. 197–375.
- 51 Cicero, De legibus 2.23; 59.
- 52 Zlinszky 1996. 52skk.; Zlinszky J.: *Ius privatum*, Budapest 1998. 52sk.
- 53 U. Knoche: *Ciceros Verbindung der Lehre vom Naturrecht mit dem römischen Recht und Gesetz*, In: Cicero ein Mensch seiner Zeit, Herausgegeben v. G. Radke: Berlin 1968. (a továbbiakban: Knoche); 41. Gaius, Institutiones 1.3.
- 54 A természetjog fogalmáról és az ehhez felhalmozódott szakirodalomról bővebben lásd Hamza G.: *A ius naturale a Corpus Ciceronianumban*, In: Hereditas Ciceroniana, Debrecen 1995. (a továbbiakban: Hamza 1995.) 75.
- 55 Az itt említett és az egyéb vonatkozó szöveghelyek elemzéséhez lásd Hamza 1995. 75skk.
- 56 Cicero, De re publica 3.22.
- 57 Cicero, De legibus 2.13.
- 58 Cicero, De legibus 1.18; 17; 2, 14.
- 59 Cicero, De legibus 1, 18.
- 60 Knoche 46skk.
- 61 U. v. Lübtow, *Cicero und die Methode der römischen Jurisprudenz*, In: Festschrift für L. Wenger, München 1944. I. 232.
- 62 Aquila Romanus, De figuris sententiarum 27.
- 63 D. 50, 17, 144.
- 64 Pulbilius Syrus, Sententiae L, 6.
- 65 D. 50, 17, 206.
- 66 Seneca, Controversiae 10, 2, 6.
- 67 Carcaterra 663.
- 68 Celsushoz bővebben ld. H. Hausmaninger, P. Iuventius Celsus, In: Studien zum römischen Recht in Europa, I. Budapest 1992.
- 69 Földi – Hamza 94skk.; Hamza G.: *Az európai magánjog fejlődése – A modern magánjogi rendszerek kialakulása a római jogi hagyományok alapján*, Budapest 2002. 30.; D. Nörr: *Zu den geistigen und sozialen Grundlagen der spätantiken Kodifikationsbewegung*, Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Romanistische Abteilung (a

- továbbiakban: ZSS) 80 (1963); A. N. Honoré – A. Rodger: *How the Digest Commissioners Worked*, ZSS 87 (1970); H. Ankum: *La Codification de Justinien était-elle une véritable codification?* In: Liber Amicorum J. Gilissen. Antwerpen 1982.; D. J. Osler: *The Compilation of Justinian's Digest*, ZSS 102 (1985), D. Pugsley: *The Justinian Digest and the Compilers*, Exeter 1995.
- 70 Ulpianus D. 1, 1, 1. Cuius merito quis nos sacerdotes appellet: iustitiam namque colimus, et boni et aequi notitiam profitemur, aequum ab iniquo separantes, licitum ab illicito discernentes, bonos non solum metu poenarum, verum etiam praemiorum quoque exhortatione efficere cupientes, veram nisi fallor philosophiam, non simulatam affectantes.
- 71 Ulpianus D. 1, 1, 10. Iustitia est constans et perpetua voluntas ius suum cuique tribuendi. Iuris praecepta sunt haec: honeste vivere, alterum non laedere, suum cuique tribuere.
- 72 Földi – Hamza 29.; 67. Földi A.: *A jóhiszeműség és tisztesség elve*, Publ. Inst. Jur. Rom. Budapest. 2001. 19 skk.
- 73 Ulpianus D. 47, 10, 32.
- 74 Ulpianus D. 5, 1, 15, 1; Gaius D. 50, 13, 6; C. 3, 1, 13, 6.
- 75 Tryphoninus D. 16, 3, 31 pr.
- 76 Celsus D. 1, 3, 17. Scire leges non hoc est verba earum tenere, sed vim ac potestatem.
- 77 Celsus D. 1, 3, 24.
- 78 A. Polaček, *Ius est ars aequi et boni*, In: Studi in onore di A. Biscardi, II. Milano 1982. (a továbbiakban: Polaček) 27sk.
- 79 Cicero, Topica 2, 9. Ius civile est aequitas constituta eis, qui eiusdem civitatis sunt ad res suas obtinendas. – Vö. Polaček 29sk.
- 80 Ehhez ld. Nótári T.: *Jogtudomány és retorika – Cicero pro Murena 26.*, Jogtudományi Közlöny 2001/12. 470skk.
- 81 E jogintézményekhez bővebben lásd Zlinszky 1996. 104sk., F. Benedek: *Die conventio in manum und die Förmlichkeiten der Eheschliessung im römischen Recht*, PTE Dolg. Pécs 1978. 19skk., a családfei hatalomhoz Nótári T.: *De iure vitae necisque et exponendi*, Jogtudományi Közlöny 1998/11. 421–434., Nótári T., *Megjegyzések a férji hatalom történetéhez az ókori Rómában*, Belvedere Meridionale 1999/ 1-2. 37-43.
- 82 Cicero, Murena 27. Mulieres omnes propter infirmitatem consilii maiores in tutorum potestate esse voluerunt, hi invenerunt genera tutorum, quae potestate mulierum continentur. Sacra interire illi noluerunt, horum ingenio senes ad coemptiones faciendas interimendorum sacrorum causa reperti sunt.
- 83 Cicero, Pro Murena 27.
- 84 Cicero – Négy védőbeszéd, Fordította, jegyzetekkel ellátta és a bevezetést írta Nótári T., Szeged, 2004. 86.
- 85 Vö. Cicero, De legibus 1.14.
- 86 G. Ciulei, *L'équité chez Cicéron*, Amsterdam 1972. (a továbbiakban: Ciulei) 640skk.
- 87 Cicero, De inventione 32; De partitione oratoria 28. Nam omnia, quae de iure civili, aut de aequo et bono discrepantur; Pro Caecina 36; De oratore 1, 56. Galba autem adludens varie, et copiose, multas similitudines adferre multaque pro aequitate contra ius dicere.
- 88 Cicero, Topica 5; 7. ut si quis ius in legem, morem, aequitatem dividat.
- 89 Ciulei 642.
- 90 De partitione oratoria 39. Deinde erit utendum exemplis, in quibus omnis aequitas perturbetur, si verbis legum, ac non sententiis pareatur.; De re publica 5, 2.
- 91 Cicero, Topica 2; 24; De partitione oratoria 37.
- 92 Cicero, De re publica 1, 2; Laelius de amicitia 22; De officiis 1, 19.
- 93 Cicero, Topica 23. Quum autem de aequo et iniquo disseritur, aequitatis loci colliguntur. Hi cernuntur bipertito, et natura et institutio. Natura partes habet duas, tributionem sui et ulciscendi ius. Institutio autem aequitatis tripartita est: una pars legitima, altera conveniens, tertia moris vetustate firmata. Atque etiam rursus aequitas tripartita dicitur: una ad superiores deos, altera ad manes, tertia ad homines pertinere. Prima pietas, secunda sanctitas, tertia iustitia aut aequitas nominatur.
- 94 Cicero, Epistulae ad Quintum fratrem 1, 1, 45.
- 95 Cicero, In Verrem 5, 81.
- 96 Cicero, Ad familiares 4, 4, 3; Philippica in M. Antonium 9, 10.
- 97 Cicero, De lege agraria 2, 102.
- 98 Cicero, Pro M. Tullio 8; Pro L. Valerio Flacco 49; Pro A. Cluentio 5; 159.
- 99 Cicero, Ad familiares 13, 28 A, 2; 13, 66, 2.
- 100 Búrge 49skk.
- 101 Vö. Schulz 90.; Cicero, De oratore 1, 86; 173.
- 102 F. Pringsheim, *Ius aequum und ius strictum*, ZSS 42. (1921) (a továbbiakban: Pringsheim) 643skk.
- 103 Cicero, Philippica in M. Antonium 5, 20; De imperio Cn. Pompei 58.
- 104 Búrge 52.
- 105 Pringsheim 643skk.
- 106 Cicero, In Verrem 3, 118; Livius, Ab Urbe condita 38, 50, 9; Tacitus, Annales 3, 27; Seneca, Epistulae ad Lucilium 86, 2., Tryphoninus D. 29, 1, 18, 1; Paulus D. 46, 1, 55; C. 3, 36, 11; 6, 58, 15, 1.
- 107 Paulus D. 50, 17, 90. In omnibus quidem, maximum tamen in iure aequitas spectanda est.
- 108 Vö. a celsusi (D. 1, 1, 1 pr.) „ius est ars boni et aequi” szentencia.
- 109 Paulus D. 44, 4, 1, 1; Ulpianus D. 2, 14, 52, 3.
- 110 Pringsheim 644.
- 111 C. 1, 14, 1; C. Theod. 1, 5, 3; 3, 1, 8.
- 112 Ulpianus D. 15, 1, 32 pr.; Papinianus D. 26, 7, 36; Paulus D. 39, 3, 25; Papinianus D. 46, 6, 12.

- 113 acerbitas – C. 7, 54, 3, 3; angustiae – Inst. 3, 3, 1; 3, 9, 2; asperitas – C. 8, 34, 3 pr.; Inst. 3, 2, 3; austeritas – C. 7, 63, 5, 6; duritia – C. 1, 14, 9; 9, 7, 1 pr.; D. 35, 2, 54; rigor – C. Theod. 1, 2, 3; D. 40, 5, 24, 10; scrupulositas – C. 7, 71, 6; 1, 14, 12, 2; 8, 37, 13, 1; 7, 40, 1, 1; D. 28, 3, 12 pr.; severitas – C. Theod. 8, 1, 12; C. 3, 26, 8; 4, 29, 25, 1; 5, 4, 28, 4; 9, 4, 4, 1; D. 48, 19, 11 pr.
- 114 Pringsheim 648.
- 115 Seneca, Controversiae 1. praef. 23; 4. praef. 3; Quintilianus, Institutio oratoria 12, 10, 52.
- 116 Statius, Silvae 3, 5, 87–88. Nulla foro rabies aut strictae in iurgia leges; morum iura viris solum et sine fascibus aequum.
- 117 C. 4, 31, 14, 1; C. 5, 13, 1, 2; Papinianus D. 5, 3, 50, 1; Paulus D. 13, 5, 30; Tryphoninus D. 23, 2, 67, 1; Papinianus D. 29, 2, 86 pr.; Iavolenus D. 40, 7, 28 pr.; C. 3, 42, 8, 1; Gaius Inst. 3, 18.
- 118 Cicero, In Verrem 6, 4; Pro Quinctio 38.
- 119 Vö. Cicero, Epistulae ad Atticum 16, 15, 1.
- 120 Stroux 57.
- 121 Bürge 54.
- 122 Shakespeare, The Merchant of Venice IV, 1. 300–317. (Portia) A pound of that same merchant's flesh is thine: The court awards it, and the law doth give it. (Shylock) Most rightful judge! (Portia) And you must cut this fesh from off his breast: The law allows it, and the court awards it. (Shylock) Most learned judge! A sentence! Come, prepare! (Portia) Tarry a little: there is something else. This bond doth give thee here no jot of blood; The words expressly are 'a pound of flesh.' Then take thy bond, take thou thy pound of flesh; But, in the cutting it, if thou dost shed One drop of Christian blood, thy lands and goods Are, by the laws of Venice, confiscate Unto the state of Venice. (Gratiano) O upright judge! Mark, Jew: O learned judge! (Shylock) Is that the law? (Portia) Thyself shalt see the act; For, as tho' urgest justice, be assur'd Thou shalt have justice, more than thou desir'st.
- 123 Vö. Gaius, Institutiones 2, 179.
- 124 Ehhez bővebben ld. G. Finazzi: *La sostituzione pupillare*, Napoli 1997.
- 125 Vö. Gaius, Institutiones 2, 174–178.; Földi – Hamza 626.
- 126 Ehhez bővebben ld. M. d'Orta, *Saggio sulla 'heredis institutio'.* Problemi di origine, Torino 1996., a causa Curiana máig eldöntetlen – és itt nem is eldöntendő – kérdéséhez ld. Schulz 95sk.
- 127 Cicero, De oratore 1, 180.
- 128 A Cicero által a beszédekben alkalmazott humorhoz ld. Nótári 1999. 224skk.; Nótári T.: *Medea Palatina* (Megjegyzések Cicero Caelianájához, különös tekintettel Clodia személyére), Aetas 2000/1–2. 5skk.
- 129 Bürge 58.
- 130 Schulz 95. – Trebatius D. 26, 2, 33; Modestinus D. 28, 6, 4 pr.
- 131 Vö. Iavolenus D. 50, 17, 202. Omnis definitio in iure civili periculosa est, parum est enim, ut non subverti posset.
- 132 Stroux 33skk.
- 133 Bürge 60.
- 134 A szolgalmakhoz ld. B. Biondi: *Servitù prediali*, Milano 1944.; Brósz R.: *A klasszikus szolgalm fogalma különös tekintettel a szolgalm és a házsonjogok viszonyára*, Budapest 1949.; G. Grosso: *Le servitù prediali nel diritto romano*, Torino 1969.
- 135 Cicero, De officiis 3, 67.
- 136 Földi – Hamza 517.
- 137 A dolus problematikájáról az adásvétel esetében ld. Molnár I.: *A római jog felelősségi rendje*, Szeged 1994. 48skk.
- 138 Vö. Cicero, Topica 66.
- 139 Bürge 61.
- 140 Cicero, De oratore 1, 244; Quintilianus, Institutio oratoria 7, 6, 1.
- 141 Cicerónak a szónoki képzést érintő elgondolásaihoz ld. H. K. Schulte, *Orator – Untersuchungen über das ciceronianische Bildungsideal*, Frankfurt am Main 1935. 37skk.; K. Barwick, *Das rednerische Bildungsideal Ciceros*, Berlin 1963. 38skk.
- 142 Ezen oratióhoz bővebben ld. W. Stroh, *Taxis und Taktik – Die advokatische Dispositionskunst in Ciceros Gerichtsreden*, Stuttgart 1975. 80skk.
- 143 Cicero, Pro Caecina 80. Cum exemplis uterer multis ex omni memoria antiquitatis a verbo et a scripto plurimis saepe in rebus ius et aequi bonique rationem esse seiunctam, semperque id valuisse plurimum quod in se auctoritatis habuisset aequitatisque plurimum, consulatus est me et ostendit in hac ipsa causa nihil esse quod laborarem; 'quonam', inquam 'modo?' 'quia certe' inquit, 'deiectus est Caecina vi hominibus armatis aliquo ex loco; si non ex loco quem in locum venire voluit, at ex eo certe unde fugit.' 'quid tum?' 'praetor' inquit, 'interdixit ut, unde deiectus esset, eo restitueretur, hoc est, quicumque is locus esset unde deiectus esset. Aebutius autem qui fatetur aliquo ex loco deiectum esse Caecinam, is quoniam se restituisse dixit, necesse est male fecerit sponsonem.
- 144 Bürge 63.
- 145 A jogtudományra nézvést némi negatív felhanggal vö. Cicero, Orator 141.
- 146 Cicero, Partitiones oratoriae 90.
- 147 Cicero, De officiis 2, 51. Iudicis est semper in causis verum sequi, patroni non numquam veri simile, etiam si minus sit verum, defendere.
- 148 Cicero, De officiis 240. Deinde ipsum Crassum manu prehendit et 'heus tu' inquit 'quid tibi in mentem venit ita respondere?' Tum ille fidenter

homo peritissimus confirmare ita se rem habere, ut respondisset, nec dubium esse posse; Galba autem adludens varie et copiose multas similitudines adferre multaque pro aequitate contra ius dicere; atque illum, cum disserendo par esse non posset – quamquam fuit Crassus in numero disertorum, sed par Galbae nullo modo – ad auctores confugisse et id, quod ipse diceret, et in P. Muci fratris sui libris et Sex. Aeli commentariis scriptum protulisse ac tamen concessisse Galbae disputationem sibi probabilem et prope veram videri.

149 Gellius, *Noctes Atticae* 1, 6, 4. „Rhetori concess-

sum est sententiis uti falsis, audacibus, versutis, subdolis, captiosis, si vero modo similes sint et possint movendos hominum animos qualicumque astu inreperere.’ Praeterea turpe esse ait rhetori, si quid in mala causa destitutum atque inpropugnatum relinquat.

150 Cicero, *De oratore* 2, 30.

151 Quintilianus, *Institutio oratoria* 12, 3, 2–4. *Necessariam iuris civilis oratori scientiam.*

152 Vö. Quintilianus, *Institutio oratoria* 2,4, 41.

153 E. Norden, *Die antike Kunstprosa I.*, Leipzig 1909. 126skk.